

УДК 340.0(09)

Роман Челпан,старший викладач кафедри господарського, цивільного і трудового права
Маріупольського державного університету**ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ ЗАХИСТУ ЛІСІВ ВІД ПОЖЕЖ
НА УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ У X—XVI СТОЛІТТЯХ****У статті розглянуті питання охорони лісів від пожеж у давніх пам'ятках права, що діяли в різні історичні часи на українських землях, — Руській правді, Статутах Великого князівства Литовського.***Ключові слова:** пам'ятки права, правова охорона лісів від пожеж, правове регулювання.

Актуальність теми дослідження пов'язана з тією обставиною, що сьогодні пожежі в українських лісах є досить частими явищами. На превеликий жаль, чинне в Україні лісове законодавство не передбачає ефективних заходів боротьби з лісовими пожежами. Доказом цього є сумна статистика про те, що в середньому щорічно по Україні від пожеж гине 23,5 тис. га лісу.

У різні історичні часи на українських землях діяла велика кількість законодавчих актів, що передбачали правове регулювання захисту лісів і пов'язаних з ними промислів від пожеж.

Виходячи з цього, необхідно звернутися до власного історичного досвіду, який повинен вказати шляхи рішення багатьох сьогоденних проблем.

Аналіз публікацій показує, що питання історії правового регулювання захисту лісів від пожеж є темою, яка нечасто розглядається в юридичній літературі.

Дослідження, повністю присвячені цій темі, на сьогоднішній день відсутні. Фрагментарно питання правового захисту лісів від пожеж зачіпалися в роботах дореволюційних юристів М. Ф. Владимирського-Буданова, М. В. Шелгунова, М. І. Фалєєва, М. С. Шафранова, а так само вчених, що займалися лісовою проблематикою в пізніші роки — Л. І. Дембо, В. Л. Мунтяна, Д. М. Ісупова, І. І. Моїсенко.

Великий внесок у ці дослідження зробили фахівці лісової галузі Б. Г. Іва-

ницький, С. А. Генсирук, П. Г. Вакулук, Р. В. Бобров, Г. І. Редько, екологи В. Є. Борейко, А. Г. Беґека.

Низка аспектів проблеми зачіпалася в роботах сучасних українських істориків права — О. І. Логвиненко, І. М. Грозовського, П. П. Музиченко, Б. В. Кіндюка, російських фахівців Б. А. Молчанова, С. Г. Шкредова, М. О. Тяпкіна, В. В. Чорних.

У цілому наявні матеріали відрізняються фрагментарністю, значною роз'єднаністю, що робить необхідними їх систематизацію і подальшу розробку.

Метою роботи є дослідження правового регулювання захисту лісів від пожеж у давніх пам'ятках права: Руській правді, Статутах Великого князівства Литовського, а також аналіз санкцій, передбачених законодавством за ці правопорушення в різні історичні періоди.

Виклад матеріалів дослідження необхідно почати з того, що аналіз наявної джерельної бази робить можливим виділення двох етапів розвитку законодавства щодо боротьби з лісовими пожежами. Перший — давній період, тобто час існування Київської Русі та удільних князівств. Другий — розвиток правовідносин на українських землях у складі Великого князівства Литовського.

Давній період

Основним джерелом права, що дійшло до наших днів, у якому регламентувало-

* Рекомендовано до друку кафедрою трудового, земельного та екологічного права навчально-наукового інституту фінансово-економічної безпеки і права Одеського державного університету внутрішніх справ.

ся охорона лісів від пожеж, була Руська правда [1].

З метою розуміння змісту документа на першому етапі дослідження необхідно вивчити соціально-економічні умови сприяння включенню різних об'єктів до давнього кодексу. У сьогоденній Україні площі лісів складають 15%, а за часів прийняття Руської правди цей природний ресурс займав 40—50% території країни [2]. Природні умови склалися таким чином, що стик лісів зі степом не мав чітко вираженої межі. На колонізацію давніми слов'янами навколишніх територій в південному напрямі вплинула та обставина, що ліси розташовувалися окремими масивами, що чергуються з безлісими просторами. Саме в них наші пращури ставили свої поселення, чи «городища». Таке розташування населених пунктів вирішувало цілу низку важливих питань. По-перше, ліс слугував об'єктом промислів, полювання, бортництва. По-друге, дерева вирубували, корчували для розширення сільськогосподарських площ, пасовищ для випасу худоби, луків для збирання сіна. По-третє, у лісі завжди можна було сховатися від набігів кочівників.

На першому етапі розвитку Київської Русі лісові пожежі використовувалися для очищення ділянок землі від дерев, з метою створення сільськогосподарських угідь. Такий спосіб господарювання дістав назву вогняно-виробної системи землеробства. Попіл був хорошим добривом і на звільнених від лісу ділянках сіяли жито, пшеницю, овес, ячмінь та інші сільськогосподарські культури. Така агротехніка мала один істотний недолік, оскільки нормальний урожай вдавалося збирати протягом 3—4 років. У наступні роки врожай різко падав, і було потрібно випалювання нових ділянок лісу. Як вказує О. І. Логвиненко, використання вогняно-виробної системи землеробства вимагало, щоб кожне господарство мало оброблювальну землю в середньому в 15 разів більше площі щорічного посіву [3].

На превеликий жаль, нормативно-правові акти, що регулювали таке використання лісових пожеж, не дійшли до наших днів, є лише письмові джерела, де така система детально описується [4].

У Короткій редакції Руської правди, що дійшла до нас, ст. 32 встановлювала штраф у розмірі 3 гр. за підпал бортного дерева, що належало князеві. Цілком зро-

зуміло, що бортні дерева розташовувалися в лісах і підпал одного з них міг призвести до лісової пожежі. Бортництво, або збирання меду в дуплах окремих дерев, являло собою найважливіший промисел.

Дослідивши цю галузь, Б. Г. Іваницький вказує, що деякі поселення давніх слов'ян мали по кілька сотень бортних дерев [5]. У голодні роки князь Володимир посилав по Києву своїх слуг для роздачі меду бідним людям [6]. Таким чином, ст. 32 Короткої редакції вирішувала три завдання: 1) охорону княжої власності; 2) захист бортного промислу; 3) протидія лісовим пожежам.

На відміну від Короткої редакції, в Поширеній редакції Руської правди так норма була відсутня. Питання захисту від пожеж, регламентувалися ст. 83, що передбачала суворе покарання за підпал гумна, у вигляді віддачі будинку винного на потік і розграбування.

На перший погляд може здатися, що підпал гумна, тобто підсобного приміщення, як це трактується сьогодні, не має відношення до лісів. Насправді, на початку XII ст., — часу прийняття Поширеної редакції ці два об'єкти були пов'язані один з одним. У ті роки гумно було ділянкою, оточеною деревами для захисту від вітру, на якій зберігалися продукти сільського та лісового господарства.

Сучасна російська дослідниця, історик М. С. Байнова вважає, що гумно являло собою земельний дарунок смердам за їх військову службу, зроблений князем [7].

Цілком зрозуміло, що підпал гумна був серйозною пожежною небезпекою, як для лісу, так і на суміжних з ним полів і будов. Ця обставина пояснює факт появи в тексті Руської правди ст. 83, яка регламентує захист цього об'єкта від пожеж.

Охорона лісів регламентувалася і в іншому давньому правовому документі — статуті князя Ярослава Мудрого «Про церковні суди і земські справи». У Короткій редакції ст. 13 передбачає покарання за підпал гумна і двору; штраф на користь єпископа — 100 гривень, а також право князя винести власне рішення щодо покарання винного [8]. Близькою за змістом була ст. 14. Поширеної редакції статуту, яка вказує, що підпал гумна, двору чи будь-якого іншого об'єкта карається штрафом в 40 гр. Як і в Короткій

редакції, за князем зберігалось право виступати власне рішення з даного злочину.

У більш пізніх правових документах відсутні конкретні норми, що встановлюють відповідальність за лісові пожежі. Використовувалися досить загальні формулювання, які визначали провину особи, яка вчинила підпал, без вказівки об'єкта пожежі. Так, у Псковській судній грамоті, яка датується XIV—XV ст., була ст. 7, що встановлює смертну кару для винуватців пожежі. На думку сучасного російського дослідника В. В. Чорних, у застосуванні таких суворих заходів стосовно паліїв виявлявся вплив римського права [9].

Період перебування українських земель у складі Великого князівства Литовського

Починаючи з XIV ст. велика частина українських земель потрапила у сферу політичного впливу Великого князівства Литовського (далі — ВКЛ). Розгляду їх правового статусу в цій державі присвячений великий обсяг літератури, огляд якої виконаний П. П. Музиченком і його учнями, а головним результатом досліджень є висновок про те, що в литовський період існувала прихована українська державність [10].

При цьому діючі у ВКЛ норми права тісно переплелися з українським звичаєвим правом, місцевими звичаями та традиціями.

З метою розуміння змісту правових норм, пов'язаних з лісовими пожежами, необхідно дослідити соціально-економічні умови, що склалися у ВКЛ.

Найважливішим джерелом доходів уряду князівства було використання лісів з метою вивозу деревини та продукції промислів за кордон. У ці роки особливий розвиток отримало виробництво багатьох видів продукції з деревини, заснованих на способі її спалювання. Такий продукт отримав назву поташу, і у випадку, якщо він був поганої якості — використовувався термін «смольчуга», а доброго — «перлат». Спалювання лісу відбувалося в так званих будах і завдавало великої шкоди лісам.

Незважаючи на наявність значного виробництва поташу, кількість спалюваного лісу на початок XVI ст. не було відчутним для екологічного стану. Цілком

ймовірно ця обставина знайшла відображення в тому факті, що в Статуті 1529 р. немає положень, що захищають ліс від пожеж [11].

Ситуація змінюється за часів правління великого князя Сигізмунда-Августа II, який приділяв розвитку лісової галузі велике значення. З ім'ям цього правителя пов'язане прийняття низки законодавчих актів, які тією чи іншою мірою стосуються збереження лісів: Уставу на волоки 1557 р., Лісового уставу 1567 р. і Статуту ВКЛ 1566 р.

Питання, які пов'язані зі спалюванням лісів на поташ, зачіпаються в Лісовому уставі ВКЛ 1567 р. [12]. Один із пунктів документа регламентує суворий контроль великокнязівських лісничих за спалюванням лісу на виробництво поташу. Закон дозволяє виконувати ці роботи лише з особистого дозволу великого князя, з дотриманням заходів із захисту лісів від пожеж.

На значно вищому рівні юридичної техніки зафіксовані норми щодо охорони лісів від пожеж у Статуті ВКЛ 1566 р., який отримав назву Волинського. На концептуальному рівні, як вказує Є. О. Харитонов, великий вплив на зміст документа справила рецепція римського права [13]. Розробки цього вченого підтверджуються при розгляді правовідносин, пов'язаних з регламентацією охорони лісів від пожеж у Статуті ВКЛ 1566 р. Як відомо, класичне римське право в якості покарання за підпал передбачало смертну кару. Аналогічним чином розділ 10 арт. 17 Волинського статуту також встановлював за пожежу в лісі смертну кару з відшкодуванням збитків [14]. Давній Литовський закон вказував досить широке коло людей, які можуть бути організаторами пожежі. Це торговці, які проїжджають через ліси та залишаються ночувати в них, пастухи, які пасуть коней, худобу на луках розташованих поруч з лісами. При цьому Статут не поділяв причини займання лісу на умисні або завдяки випадку, тому що прирівнював між собою ці діяння. Доказом цього положення є відповідний пункт арт. 17, де йдеться про недбалість людей, сусідів, пастухів, торговців, які стояли табором і не загасили вогонь після свого відходу. При цьому закон обумовлює необхідність ретельного судового розгляду.

Порівняння положень Руської правди і Статуту ВКЛ 1566 р. показує наявність закладених у них однакових концепцій з

визначенням провини за лісові пожежі. Обидва давніх кодекси не поділяли відповідальності за умисний підпал та з необережності. Ці дані підтверджують висновки Ф. І. Леонтовича про наявність концептуального зв'язку і наступності між двома документами [15].

Подальший розвиток законодавства Великого князівства Литовського тісно пов'язаний з прийняттям 10—12 квітня 1569 р. Люблінської унії. Складання цього документа і утворення єдиної держави поставило питання про уніфікацію чинного законодавства. У результаті проведених робіт під керівництвом подканцлера Лева Сапеги 28.01.1588 р. великий князь Литовський власним привілеєм затвердив наступний Статут, який отримав назву Нового. Питанням регламентації захисту лісів від пожеж присвячений арт. 17 «Про пожежі у пущах і лісах», розділу 10 «Про пуці, про лови, про дерево бортне, про озера і сіножаті» [16]. У цей історичний період у Литовській державі, як вказує В. І. Пічета, спостерігався підйом торгівлі, різке посилення товарообігу, революція цін [17]. Географічне положення ВКЛ сприяло розвитку торгових шляхів протяжністю в сотні кілометрів. Велика частина країни являла собою ліси і всі дороги проходили через них. Торговці рухалися величезними караванами, які складалися з возів, худоби, людей.

Так, за даними В. І. Пічети, тільки через північну митницю на кордоні нинішньої України з Польщею пройшло в 1542 р. великої рогатої худоби 40790 шт., 16352 воли, дрібної худоби 49075 шт., вивезено 1108 т меду [18]. Цілком зрозуміло, що ці каравани рухалися через ліси, зупинялися в них ночувати, ставили табори, розводили багаття, готували їжу. Виходячи з цього, в законі згадуються торгові люди, які зупиняються в лісах, що ставлять табори у лісах, розводять у них вогнища. У нормативно-правовому документі йдеться про збиток, що завдається лісовими пожежами деревам, бджолам, звірам, птахам.

У ті роки найважливішою народногосподарською галуззю було скотарство. Випас худоби відбувався на пасовищах, розташованих поблизу лісів. Це положення знайшло відображення в пункті арт. 17, що вказує на відповідальність пастухів при випасанні худоби за розведення багать, які можуть стати причиною лісових пожеж.

Окремий пункт закону вимагає обережності з вогнем при здійсненні сільськогосподарських робіт у полі, на луках, використанні сервітутів у разі проходу через ліс до своїх бортних дерев, озер, лук, пасовищ, а також при полюванні. Виникнення пожежі за таких обставин вимагало від винуватця компенсації збитків. У разі прийняття присяги про те, що такі дії проведені ненавмисно, винуватець звільнявся від усякої відповідальності.

На додаток до цього, арт. 17 Статуту 1588 р. розглядав ситуацію, коли пожежа виникла в результаті навмисного підпалу [19]. У такому випадку на винуватця накладався обов'язок відшкодувати всі збитки власникам майна за рахунок своїх коштів. У порівнянні зі Статутом 1566 р. така міра покарання видається дуже гуманною, оскільки в ньому за будь-який підпал встановлювалася страта. Незважаючи на різницю в ступені відповідальності, такі заходи з боротьби з пожежами у лісах мали важливе природоохоронне значення.

До висновків по даній роботі можна віднести наступне.

1. *Норми права давньоруської держави охороняли від пожеж бортні дерева. Згідно зі ст. 32 Короткої редакції Руської правди за їх підпал встановлювався штраф у три гривні. У Поширеній редакції Руської правди конкретні норми щодо охорони лісів від пожеж були відсутні, проте була ст. 83, яка встановлювала відповідальність за підпал об'єктів, пов'язаних із сільськогосподарськими і лісовими користуваннями (промислами).*

2. *У Статуті ВКЛ 1566 р. у розділі 10 був арт. 17, який встановлював смертну кару за пожежі в лісах без поділу їх на умисні та з необережності, що збіглося за своєю концепцією з Руською правдою.*

Статут ВКЛ 1588 р. пом'якшував дану норму, тому що законодавець розділив відповідальність за пожежу через навмисні дії і через недбалість. Міра покарання передбачала в першому випадку компенсацію збитків, а в другому — звільнення від відповідальності.

Завданням подальших досліджень є вивчення норм з охорони лісів від пожеж на українських землях, захоплених Московським царством, а пізніше — Російською імперією.

ПРИМІТКИ

1. Греков Б. Д. Правда Русская : учеб. пособ. / Б. Д. Греков. — М. : Изд-во АН СССР, 1940. — 112 с.
2. Логвиненко О. Н. Лісоохоронна справа в Україні: Історико-правовий аспект : дис. ... канд. юрид. наук / О. Н. Логвиненко. — К., 2006. — С. 53.
3. Там само. — С. 25.
4. Греков Б. Д. Крестьяне на Руси / Б. Д. Греков. — М. : Академия наук СССР, 1952. — Т. 1. — С. 47.
5. Іваницький Б. Г. Ліс і лісове господарство на Україні / Б. Г. Іваницький // Праці українського наукового інституту / Б. Г. Іваницький. — Варшава, 1936. — Т. XIV. — Сер. «Економічна». — Кн. 11. — Т. 1. — С. 89.
6. Там само. — С. 65.
7. Байнова М. С. История государственного Управления в России : учеб. пособ. / М. С. Байнова. — М. : Дашков и К, 2009. — С. 20.
8. Черных В. В. История борьбы с огнем в России / В. В. Черных. — Иркутск : Оттиск, 2010. — С. 91.
9. Там само.
10. Ковальова С. Г. Правовий статут українських земель і їхнього населення у складі Великого князівства Литовського / С. Г. Ковальова // Актуальні проблеми політики. — 2006. — Вип. 28. — С. 74—78.
11. Статути Великого князівства Литовського : у 3 т. / за ред. С. Ківалова, П. Музиченка, А. Панькова. — О. : Юрид. літ., 2002. — Т. I: Статут Великого князівства Литовського 1529 року. — 464 с.
12. Логвиненко О. Н. Зазнач. праця. — К., 2006. — С. 207.
13. Харитонов Є. О. Рецепція римського права у Статутах Великого князівства Литовського: чинники, передумови та деякі результати / Є. О. Харитонов, О. І. Харитонів // Актуальні проблеми держави і права. — 2009. — № 49. — С. 14—23.
14. Статути Великого князівства Литовського : у 3 т. / за ред. С. Ківалова, П. Музиченка, А. Панькова. — О. : Юрид. літ., 2002. — Т. II: Статут Великого князівства Литовського 1566 року. — С. 365.
15. Леонтович Ф. І. Русская правда и Литовский Статут / Ф. І. Леонтович ; за заг. ред. Ю. С. Шемшученка // Антологія української юридичної думки : в 6 т. — К. : Юридична книга, 2002. — Т. 2 : Історія держави і права України: Руська правда. — С. 155—223.
16. Харитонов Є. О. Зазнач. праця. — С. 259.
17. Пичета В. И. Аграрная реформа Сигизмунда-Августа в Литовском государстве / В. И. Пичета. — М. : Изд-во АН СССР. 1958. — С. 54.
18. Там само.
19. Статути Великого князівства Литовського : у 3 т. / за ред. С. Ківалова, П. Музиченка, А. Панькова. — О. : Юрид. літ., 2002. — Т. III: Кн. 2 : Статут Великого князівства Литовського 1588 року. — С. 259.

Челпан Роман. Правовое регулирование защиты лесов от пожаров на украинских землях в X—XVII веках.

В статье рассмотрены вопросы охраны лесов от пожаров в древних памятниках права, действовавших в различные исторические времена на украинских землях, — Русской правде, Статутах Великого княжества Литовского.

Ключевые слова: *памятки права, правовая охрана лесов от пожаров, правовое регулирование.*

Chelpan Roman. Law regulation of protection against forest fires on ukrainian lands in 10—16 centuries.

Issues of protection against forest fires in law monuments that functioned on ukrainian lands in ancient times, particularly Russian Justice, Statute of Grand Duchy of Lithuania, were examined in the article.

Key words: *law monuments, legal protection against forest fires, law regulation.*